

Не дивлячись на незначну питому вагу у галузі сільського господарства Російської імперії, на початку ХХ ст. Таврійська губернія залишалась одним з головних центрів культурного виноградарства і виноробства. Кримські вина, особливо десертні, вважались кращими і удостоювались найвищих нагород на міжнародних виставках. Крим у 1861-1914 рр., являючи собою переважно аграрний район, став одним з найбільш розвинених капіталістичних регіонів України і півдня царської Росії. Тут переплелися процеси модернізації в галузі економіки і докапіталістичні, традиційні форми господарювання.

Отже, багато питань потребують досконалішого дослідження. Узагальнені дані статті планується використати в контексті дослідження політичних та соціально-економічних передумов зростання ролі наукових центрів Криму у 1861-1914 рр.

А.І. Берестовий

ПОДАТКОВЕ ЗАКОНОДАВСТВО ТА ПОДАТКОВІ ПЛАТЕЖІ І НАТУРАЛЬНІ ПОВИННОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

Податкові перетворення, що відбулися в Російській імперії у другій половині ХІХ ст. в результаті скасування кріпосного права та проведення реформ 60-70-х рр. позначилися на системі відбування натуральних повинностей та сплати податків селянами.

Аналіз історіографії засвідчує, що оподаткування українського селянства в Російській імперії у другій половині ХІХ ст. знайшло своє часткове відображення у працях А.Пешехонова [1], А.Погребінського [2], В. Чернухи [3], Н.Ананьч [4], В.Жвалюка [5] та інших. Разом із тим, на нашу думку, означена проблема потребує ґрунтовнішого вивчення. Автор статті ставить за мету висвітлити нерівномірність розподілу податкового тягара, основних видів натуральних повинностей та законодавчих прорахунків цієї системи. Об'єкт дослідження – натуральні повинності та податкові платежі українського селянства у другій половині ХІХ ст.; предмет – законодавчі прорахунки в системі визначення видів натуральних повинностей, причини обтяжливості їхнього відбування селянами.

У другій половині ХІХ століття українські селяни у складі Російської імперії відбували 3 види повинностей: а) казенні; б) земські; в) мирські. Слід зауважити, що відбування казенних та земських повинностей було як грошовим, так і натуральним, тоді як мирських – лише натуральним [6, 16].

Грошові повинності склалися з: а) казенних, до яких належали подушний податок (скасований для селян з 1 січня 1887 р. – Авт.) та державний поземельний податок; б) земські – земський збір на місцеві губернські потреби, збір на утримання і забезпечення православного духовенства та збір з колишніх державних селян на утримання училищ.

Натуральними казенними повинностями були військова та військово-кінська. Структура земських натуральних повинностей була наступною: 1) утримання та ремонт поштових, торгівельних та воєнних доріг; 2) підтримання в робочому стані підвод для проїзду чиновників; 3) арештантсько-етапна повинність, тобто: а) супровід арештантів; б) забезпечення арештантів приміщеннями; в) опалення та освітлення цих приміщень; г) утримання підвод для перевезення хворих арештантів; 4) військова квартирна повинність; 5) забезпечення продовольчими товарами; б) відведення місць для військових таборів тощо [6, 18].

Мирські селянські повинності поділялися на обов'язкові та не обов'язкові. До обов'язкових належали: 1) утримання сільського управління та поліції; 2) видатки на прищеплення від віспи, заходи з ліквідації епідемій та падіння худоби;

1. Кіуценко Г.А. *Сельское хозяйство*. – Симферополь, 1926.
2. Надинский П.Н. *Очерки по истории Крыма. Часть I*. – Симферополь, 1951.
3. Ракицкий Н.П. *Экспортные возможности края*. – М., 1926.
4. *Очерк положения виноградарства и виноделия в России // Очерк современного состояния плодоводства, огородничества и виноградарства с виноделием в России и правительственных мероприятий к их развитию*. – СПб., 1899. – С. 61-74.
5. Савчук В.С. *Природничо-наукові товариства Півдня Російської імперії: друга половина ХІХ – початок ХХ ст.* – Д., 1994.
6. Шамко Е. *Из истории виноградарства и садоводства // Виноградарство и садоводство Крыма*. – 1963. – №1 (63).
7. Потехин В.Е. *Никитский ботанический сад в развитии сельского хозяйства юга России (1812-1861 гг.): Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02*. – М., 1978.
8. *Державний архів в Автономній Республіці Крим (далі ДААРК)*. – Ф. 125. – Оп. 2. – Спр. 4.
9. Маскина А.С. *Таврическое земство в 1866-1890 гг. (Социальный состав, бюджет и практическая деятельность): Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Московский гос. ун-т им. М.В.Ломоносова*. – М., 1982.
10. ДААРК. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. 175.
11. Маслов Е.П. *Крым. Экономико-географическая характеристика*. – М., 1954.
12. *История Крыма с древнейших времен до наших дней (в очерках)*. – Симферополь, 2006.
13. Секиринский С.А. *Сельское хозяйство и крестьянство Крыма и Северной Таврии в конце XVIII – начале ХХ в. (1783-1917 гг.): Автореф. дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02 / Львовский гос. ун-т им. Ивана Франко*. – Львов, 1974.
14. ДААРК. – Ф. 125. – Оп. 2. – Спр. 11.
15. *Обзор развития плодоводства в России, по районам // Очерк современного состояния плодоводства, огородничества и виноградарства с виноделием в России и правительственных мероприятий к их развитию*. – СПб., 1899.
16. *Техническая переработка плодов и овощей. Внутреннее передвижение их и обороты внешней торговли // Очерк современного состояния плодоводства, огородничества и виноградарства с виноделием в России и правительственных мероприятий к их развитию*. – СПб., 1899.
17. Молчанов Е.Ф., Рубцов Н.И. *Никитский ботанический сад к 175-летию основания*. – К., 1986.
18. Ден Н.В. *Крым*. – М.; Л., 1930.

3) облаштування та ремонт сільських магазинів; 4) ремонт сільських доріг, утримання сільської варті; 5) догляд за людьми похилого віку та сиротами; 6) заходи щодо ліквідації пожеж, повеней тощо. Необов'язкові: 1) облаштування та утримання церков; 2) відкриття та утримання училищ; 3) внески на покращення якості медичного обслуговування тощо [6, 18зв].

Аналіз натуральних та грошових селянських повинностей свідчить про недосконалість податкового законодавства Російської імперії у другій половині XIX століття. Маючи в собі значну кількість суперечливих моментів, прорахунків, невідповідності реальним потребам тогочасного села, повинності, та й загалом вся податкова політика, потребувала реформування. Зокрема, про наявність таких прорахунків свідчить аналіз повітових звітів, що надсилалися до Канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернаторства [6]. Слід зауважити, що зазначені матеріали введені до наукового обігу вперше.

Так прорахунками у мирських повинностях ми вважаємо:

1) серед загальної кількості мирських грошових повинностей існували "транспортні видатки сільських посадових осіб у службових справах" [6, 19]. Однак службові обов'язки сільських старост та писарів (окрім збірників податків, витрати на яких передбачені іншою статтею), виконувалися ними переважно в межах населених пунктів, в яких вони проживали, отже, цих витрат, на нашу думку, можна було б уникнути;

2) сумнівною видається необхідність статті видатків "на бланки книги та газети" [6, 19зв], сума якої в різні часи коливалася від 5316 крб. до 8290 крб. по Київській губернії, оскільки "витрати на канцелярські матеріали" передбачалися окремою статтею [6, 11зв];

3) аналізуючи відомості про видатки по Київському, Подільському та Волинському генерал-губернаторству, слід зазначити, що складалися вони досить ретельно, включали в себе практично всі багатогранні аспекти тогочасної системи оподаткування та відбування тих чи інших повинностей. Однак в опрацьованих відомостях, звітах, розписах, звітах губернаторів ми жодного разу не зустріли економічного обґрунтування того чи іншого податку, не висловлювали губернатори й пропозицій щодо скасування або ж їхнього зменшення, або зміни терміну відбування повинностей. Так, наприклад, серед мирських повинностей мала місце графа "непередбачені витрати", видатки на які в період з 1883-1885 рр. коливалися від 28430 крб. до 43024 крб. [6, 12]. Зважаючи на досить детальний розподіл повинностей серед усіх сфер діяльності сільської общини, залишається незрозумілою мета використання такої значної суми.

Дискусійним залишається питання пропорційності та доцільності розподілу значної кількості натуральних повинностей. Так, у більшості випадків їхній розподіл не обговорювався на сільських сходах, а відтак не було чітко визначено кількість робочих днів і послідовність їхнього

відбування селянами, внаслідок чого деякі наведені у звітах цифри є необґрунтованими, або ж взагалі недостовірними.

Так, наприклад, на наш погляд, не було потреби у відбуванні селянами понад 13000 кінних робочих днів для організації варті у своєму селищі, оскільки можна було б розділити селище на ділянки для відбування цієї повинності пішими вартовими. Незрозумілою також є стаття "виконання повітових, сільських та суспільних потреб", яка містить від 4334 до 6262 кінних днів, оскільки у самому формулюванні зазначеної статті не визначено предмет цієї повинності. Не логічною, на наш погляд, є стаття "перечищування та пересушування запасного хліба", на яку припадало від 48 до 1361 кінних днів, тоді як очевидно, що для відбування цієї повинності застосування коней не потрібне [6, 11].

Провідний економіст XIX ст. М.Бржеський писав про те, що нерівномірно розподілені натуральні повинності мають кріпацький характер і фактично є пережитком дореформеної епохи [7, 22].

У другій половині XIX ст. змін зазнали не лише податкове законодавство, а і податкова система. Так, якщо у 1867 р. надходження від податків, що не мали станового характеру, тобто припадали на всі верстви суспільства становили 22,2 млн. крб., або – всіх прямих податків, то вже у 1877 р. – 43,4 млн. крб., або 1/3, у 1887 р. – 78,7 млн. крб., а у 1897 р. – 97,7 млн. крб. З наведених вище даних зрозуміло, що в результаті здійсненої Х.Бунге податкової реформи, з податкової системи було виключено 90,6 млн. крб., що припадали виключно на селян, і збільшено на 54,3 млн. крб. обкладання всіх прошарків суспільства у відносній відповідності до їхньої платоспроможності. Однак ці перетворення лише змінили структуру прямих податків і зовсім не свідчать про полегшення податкового тягаря для селян. Слід зазначити, що оброчний податок з державних селян не було ліквідовано, а фактично трансформовано у збільшеному вигляді у викупні платежі, які офіційно не відносили до податків. Окрім цього і поміщицькі селяни також були залучені до викупної операції, видатки на яку значно перевищили подушні збори [8, 225].

Однією з причин обтяжливості натуральних повинностей та прямих податків для селян Російської імперії у другій половині XIX ст. були податкові пільги, що надавалися благодійним організаціям, навчальним та науковим закладам, деяким державним установам, а також майну, яке використовувалося для благодійних цілей. Фактично ці податки перекладалися державою на інші стани суспільства [9, 221].

Наступним фактором складного становища селян були зловживання, прорахунки та несправедливе обрахування селян в процесі збору податкових платежів. Основна причина цього полягала у недостатньому забезпеченні кваліфікованими кадрами, збірники податків досить часто були не- або малограмотними, значна частина з них не вмiла рахувати та писати, тому

змушені були звертатися до повітових писарів, яких постійно не вистачало. Крім цього, наявні випадки, коли збірники податків, користуючись неграмотністю селян, навмисно збільшували суму, включаючи до неї свої платежі, таким чином селяни були беззахисними перед свавіллям чиновників, а звернення до суду для вирішення зазначених вище проблем були поодинокими і рідко результативними [10].

Таким чином, аналіз повітових звітів Канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернаторства свідчить, що тогочасна система відбування натуральних повинностей потребувала ретельного доопрацювання, а податкова система вимагала подальшого удосконалення.

1. *Пешехонов А.В. Экономическое положение крестьян в пореформенное время. – М., 1911.*
2. *Погребинский А.П. Очерки истории финансов дореволюционной России. – М., 1954.*
3. *Чернуха В.Г. Крестьянский вопрос в правительственной политике России (60-70 гг. XIX в.). – Л.: Наука, 1972.*
4. *Ананьич Н.И. К истории податных реформ 1880-х годов (Введение дополнительных сборов к промысловому налогу: 3-процентного и раскладного). // История СССР. – 1979. – № 1-2.*
5. *Жвалюк В.Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. – К., 2001.*
6. *Центральный державный исторический архив у.м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 616. – Спр. 276.*
7. *Бржеский Н. Натуральные повинности крестьян и мирские сборы. – СПб., 1906.*
8. *Захаров В.Н., Петров Ю.А., Шацко М.К. История налогов в России (IX – начало XX века). – М., 2006.*
9. *Захаров В.Н., Петров Ю.А., Шацко М.К. История налогов в России (IX – начало XX века). – М., 2006.*
10. *Скибинский М.А. Крестьянское мирское хозяйство, мирские капиталы, денежные сборы и взыскания, продовольственные запасы. – СПб., 1895.*

О.А. Буравський

СИСТЕМА ОРЕНДНИХ ВІДНОСИН У ЗЕМЛЕВОЛОДІННІ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

Дослідження змін в аграрній сфері в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. привертає велику увагу істориків. У цьому контексті науковий інтерес має проблема особливостей земельної оренди в землеволодінні Римо-Католицької церкви на Правобережній Україні. В українській історіографії вона не знайшла належного наукового висвітлення, за винятком окремих фактів, наведених у дисертації Е.О. Зваричука [1]. Метою представленої роботи є аналіз орендних відносин в землеволодінні Римо-Католицької церкви на Поділлі у другій половині ХІХ ст., зокрема, між римо-католицькими священиками та державними установами. Джерельною основою статті стали нові архівні документи про порушення представниками католицького кліру законодавства російського самодержавства щодо обмеження оренди землі.

На сьогодні залишається недослідженою система орендних відносин у землеволодінні Римо-Католицької церкви на Правобережній Україні, особливо після впровадження столипінської аграрної реформи, їх механізм та реалізація в тодішньому суспільстві.

Розглядаючи господарське становище Римо-Католицької церкви на Правобережній Україні другої половини ХІХ ст., необхідно зазначити, що католицькі священики вдавалися до таких способів одержання доходів, як здача костьольної землі в оренду.

Так, у Подільській губернії, у м. Кодим, ксьондз Шимбарський, незважаючи на урядову заборону, здав в оренду 30 дес. орної землі. Його дії стали відомі губернській владі. Місцевий землевпорядник попередив священика про їх незаконність. Тоді Шимбарський передав право на користування землею місцевим поміщикам Хоментовським, які згодом підписали угоду про обробіток землі з євреєм Штульцманом, котрий роздав її місцевим селянам. Губернські чиновники, з'ясувавши обставини справи, усунули ксьондза з посади на півроку й перевели до одного з капучинських монастирів Волинської губернії.

Замеховецький костьол здав в оренду 2 дес. 1730 сажнів орної землі селянам, а Ямпільський костьол – поміщику Бібловському, Гранівський костьол, надаючи оренду на 60 дес. орної землі, щорічно отримував 120 руб.

На правах оренди одержували земельні ділянки римо-католицькі священики від державних установ. 3 січня 1862 р. було підписано угоду між Кам'янецьким кармелітським монастирем та подільською палатою державного майна, за якою перший отримував 103 дес. орної землі [1, 88, 79, 82].

Орендні відносини особливо стали динамічними після впровадження столипінської аграрної реформи.

На Волині римо-католицькі священики здавали свої земельні ділянки на досить вигідних для них умовах. Наприклад, у рапорті Володимир-Волинського декана від 15 жовтня 1912 р. зазначалось, що проект контракту для Коритницького костьолу є вигідним, оскільки земля, яка здавалася на три роки селянину А. Петровському, не приносила ніякої користі, бо не оброблялася й заросла чагарниками. У документі передбачалось, що за розкорчування й утримання ділянки в належному вигляді А.Петровський звільнявся від сплати за землю. Якщо орендар не виконував цих умов або частково виконував, то відповідав своїм майном і позбавлявся права на користування землею [2, 2-4, 7].

Здавали земельні ділянки також під будівництво. Зокрема, настоятель Володимир-Волинського приходського костьолу ксьондз А. Тарпогурський уклав договір із дворянином Л. Шуrowsьким, за умовами якого на орендованій землі буде споруджено двоповерховий будинок із торговельною лавкою; орендар мав сплачувати костьолу по 25 руб. протягом дванадцяти років. Після закінчення терміну оренди будинок без